

УДК 94(477.51) «16/17»

РОЛЬ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ У РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ЦЕХОВОГО
УСТРОЮ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У II ПОЛ. XVII–XVIII СТ.

Світлана Щербина,
кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії України,
археології та краєзнавства
Національного університету
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка

Метою дослідження є вивчення ролі козацької старшини в регламентації та контролі ремісничих цехів на українських землях у ранньомодерний період. Дослідження спрямоване на аналіз того, як козацька старшина впливала на організацію цехів, їхню діяльність, правила внутрішнього устрою, взаємовідносини з ремісниками, а також на те, як ці відносини впливали на економічний і соціальний розвиток у козацькій державі.

Дослідження засвідчує, що регулятивна діяльність козацької старшини у сфері цехового устрою мала вагомий вплив на соціально-економічний і культурний розвиток українських земель у період козацької державності.

Ключові слова: козацька старшина, цех, ремесло, Північне Лівобережжя.

The purpose of this study is to examine the role of Cossack officers in regulating and supervising craft guilds in the Ukrainian lands during the early modern period. The study aims to analyze how Cossack officers influenced the organization of guilds, their activities, internal regulations, and relationships with craftsmen, as well as how these interactions affected the economic and social development of the Cossack state. The research demonstrates that the regulatory

activities of Cossack officers in the sphere of guild organization significantly contributed to the socio-economic and cultural development of the Ukrainian lands during the period of Cossack statehood.

Key words: Cossack officers, guild, craft, Northern Left-bank Ukraine.

Роль козацької старшини як регулятора економічних і соціальних процесів на території Північного Лівобережжя є менш вивченою, проте надзвичайно важливою для розуміння формування державності та соціального устрою в Україні.

Козацька старшина у II половині XVII–XVIII ст. відігравала ключову роль у стимулюванні та регламентації ремісничої діяльності, що вплинуло на економічний розвиток регіонів. Взаємодія між козаками та ремісниками демонструє приклад співпраці між різними соціальними групами. Також це дослідження може сприяти розвитку історичної науки, розширюючи знання про внутрішні механізми управління та регулювання в козацькій державі.

Методологічну основу розвідки становлять загальнонаукові принципи об'єктивності й історизму, які дали можливість цілісно розглянути цехове ремесло на території Північного Лівобережжя у XVII–XVIII ст., простежити загальні закономірності взаємовідносин козацької старшини і ремісників у містах і містечках регіону. Структурно-системний підхід забезпечив погляд на цехову корпорацію як цілісний організм, складну соціокультурну систему з властивими їй особливостями.

Відсутність чітко регламентованого цехового законодавства у другій половині XVII–XVIII ст. породжувала конфлікти між цехами, органами місцевої влади та представниками козацької старшини. Активне втручання козацької влади у цехові справи водночас створювало можливості для зловживань з її боку. Законодавча ініціатива представників козацької старшини у другій половині XVII – на початку XVIII ст. не відзначалась оригінальністю і була пов'язана з врегулюванням діяльності ремісничих корпорацій Північного Лівобережжя. Універсали та листи полковників

здебільшого дозволяли заснування цехів, підтверджували права та привілеї, вирішували питання взяття під протекцію та заборону діяльності партачів. Так, універсал полковника Т. Жоравка від 19 квітня 1688 р. захищав права Стародубського ткацького цеху. Кожний ремісник, навіть заїжджий, «хотячи тим ремеслом мети виживление», мав «свое имя в цеховом написати реестре и при поеднанню цеху мает и повинен дати до скринки братской грошей готових коп три, воску фунты два, ладану тож фунты два, горилки два кгарцы, четири шаги в ступку и полбочки для братства пива». Виняток становила лише «челядь, которая незборонно через найми обиклие мает мети виживление» [11, с. 551–552].

Ремісничі цехи Північного Лівобережжя XVII–XVIII ст. можна поділялись на дві групи. До першої відносились ремісничі об'єднання, що підлягали безпосередньо магістратам чи ратушам. Другу групу становили цехи, підпорядковані полковій адміністрації – зазвичай слюсарські, ковальські й музичні корпорації. Підпорядкованість цеху визначала обсяг і характер повинностей, які виконували ремісники. Так, слюсарський цех Стародуба знаходився під владою «алтилеріи полковой стародубовской» [3, с. 100]. У доволі привілейованому становищі в порівнянні з іншими місцевими ремісничими корпораціями перебував Чернігівський цех музик. Ще у середині XVII ст. чернігівські полковники надали йому привілеї, які забороняли війту та магістратським урядовцям «мескими поборами» музик обкладати: «у оних звычай такий есть, меючи межи собою брата старшого, складку давать не на мескую потребу, только на церковь Божию, що теж ми повинни не встановлюючи варуем и упевняем сим универсалом нашим, дабы як с козаков и мещан никто до сих жодной справи не имел и поборов не выбирал, и до жодних метких фильварков не потягал» [2, с. 517]. Цей звичай зберігався і у XVIII ст. Зокрема, у 1720 р. бунчуковий товариш В. Полоницький підтвердив звільнення музик від «станции драгунской и от всяких городских тяжестей» [10, арк. 35]. У 1759 р. в універсалі

чернігівського полковника війту І. Божича заборонялось вимагати від музик сплати податків до міської скарбниці, «яко они музыканты от указанных дач всегда были свободны» [10, арк. 36 зв.]. Головним обов'язком городових музик був супровід полку під час військових походів [1, с. 39].

Відсутність чіткої регламентації підпорядкування цехів породжувала невизначеність і прагнення отримати «підтверджуючі листи» як від міської, так і від козацької влади. Ніжинські міщани у Наказі своєму депутату в Комісію 1767 р. прохали, «чтоб в силу привилегий и высочайших грамот все в городе ремесленные люди ... в том числе и ... цехи ковальские и музыкальные, теслы, столяры и шершичники были-б под ведением магистратским и под правом магдебургским», бо фактично під владою магістрату були лише цехи «кравецькій, шевській, ткацькій, гончарській, калачницькій й різницькій; а два цеха, як то: ковальський і музичній, також теслы, стельмахи, столяры и шершичники, полковая нежинская канцелярия ... от ведомства магистратского и от права магдебурского отлучила и содержит тех всех, також и многих других цехов ремесленных людей, кушнеров, кравцов, шевцов прочих под своею командою, называет козаками и судит правом статутowym» [9, с. 37–38].

Значного клопоту завдавала цехам і гужова повинність. Так, у 1730 р. крелевецькі ковалі скаржилися на козацьку старшину, яка «лошадь нши в которого имеются безпреренно в подводи потягают». У деяких випадках практикувалась заміна гужової повинності грошовою [3, с. 116].

Гетьманська адміністрація намагалась вирішити проблему, законодавчо закріплюючи цехи за магістратом. 12 жовтня 1698 р. був наданий універсал І. Мазепи Чернігову, в якому, зокрема, зазначалося: «приворочаем к ратушу тих всех цеховых людей, якие чрез небожчика, бывшего полковника тамошнего, были отвернены, и позволяем войтови и всем урядовым городowym оним заведовати и до належного меского послушенства потягати ку помочи всему посполству», а за відмову підкоритися даному рішення

«позволяем войтови и урядовим тамошним тие листи отбырати и до спрату ратушного отдавати, а тими людми целе заведовати, так же ваговое и померное на ратуш отбирати». Полковнику і козацькій старшині втручатися у ці відносини суворо заборонялося [12, с. 226].

Особливі взаємовідносини склалися у представників козацької старшини і ремісників-ковалів. Регламентація діяльності ковалів ґрунтувалась виключно на практичних взаємовідносинах з козаками. Ковальські цехи брали безпосередню участь в охороні й обороні міста і становили окрему бойову одиницю міського ополчення. Ковальська корпорація Коропа на чолі з С. Котляром на початку XVIII ст. брала активну участь у постачанні козацького війська зброєю та боєприпасами [5, с. 356]. Важливе місце серед обов'язків ковальських цехів посідала протипожежна охорона.

У середині XVII ст. більш інтенсивно розвивається золотарство, виникають нові центри ювелірного виробництва у Стародубі, Ніжині, Батурині, Новгороді-Сіверському, Козельці та Глухові. Цей факт свідчить про зростання попиту на вироби з дорогоцінних металів. Козацька старшина залюбки прикрашала холодну і вогнепальну зброю оправами із золота та срібла, коштовним камінням. Для оздоблення одягу використовувались гудзики з дорогоцінних металів, запони з коштовного каміння, тканини оздоблювались золотими та срібними позументами. Жінки зі старшинських родин полюбили прикраси – перстні, сережки, вишукані браслети, медальйони на ланцюжках. Можновладці купували значну кількість столового срібного посуду.

Тісна співпраця сформувалася у ремісників творчих спеціальностей і козацької старшини. Музичні цехи традиційно підпорядковувались козацькій адміністрації і перебували під її безпосереднім керівництвом. Музики супроводжували козаків у походах, брали участь в урочистостях. За виконання своїх обов'язків вони отримували платню грошима або одягом.

Цехові об'єднання музик, перебуваючи під протекцією козацької старшини, мали здебільшого привілейований статус. Вони брали участь у міських святах і церемоніях, грали на весіллях, хрестинах, похоронах, під час виборів цехмійстра.

Після Української національної революції середини XVII ст. діяльність корпорації музик регламентувалась універсалами та грамотами, які видавали гетьмани та полковники. У 1652 р. гетьман Б. Хмельницький дозволив ніжинським музикам створити цех на чолі з Г. Ілляшенком. В універсалі полковника Г. Гуляницького, виданому в 1657 р., члени цеху зобов'язувались щотижня «каждое пятнице» до цехової скриньки сплачувати по осьмаку. За рішенням братії частина цих коштів витрачалась «церквам святым на оздобу». Окремо встановлювався податок з членів Ніжинського музичного цеху, який сплачували під час ярмарку «з особы по шагу» [6, арк. 1зв.].

В універсалі виданому в 1683 р. ніжинським полковником Я. Жураковським, корпорації було рекомендовано виділити кошти на спорудження дзвіниці у місцевому Красноостровському монастирі. Крім того, полковник наказав з музик навколишніх сіл «грошовой даток для оправи дзвониц вибрати» [6, арк. 2зв.]. Ремісників, які «з міста знароку сходят и по селах туляючиеся, щоб в цеху не бути, користи себе збирают», у 1688 р. полковник С. Забіла наказував «карати», а цехових музик брав під свою протекцію та застерігав урядовців, аби «музик Нежинских цеховых в Нежине мешкающих не до жодних подачок и датков не потягали», бо вони «здавна сливут цеху козацком» [6, 3зв.–4]. Надалі гетьман І. Скоропадський та ніжинські полковники постійно наголошували, що музичний цех «под козацким знайдовался правом», «под особливою войсковою нашею протекцій», «в войсковою юрисдикції», та звільняли його від усіх повинностей («не до яких посполитих шарварков, тягlostей и подачок не смели зачепати»), крім допомоги церкві [6, арк. 5зв.–6]. 19 травня 1664 р. полковник С. Башта надав Чернігівському музичному цеху привілей, яким

війту та магістратським урядовцям заборонялося обкладати музик «мескими поборами»: «у оних звичай такий есть, меючи межи собою брата старшого, складку давать не на мескую потребу, только на церковь Божию, що теж ми повинни не встановлюючи варуем и упевняем сим универсалом нашим, дабы як с козаков и мещан никто до сих жодной справи не имел и поборов не выбирал, и до жодних меских фильварков не потягал» [10, арк. 30]. У 1665 р. полковник Д. Многогрішний підтвердив права цеху, наголошуючи, аби «пан атаман городовой и пан войт Черниговский помененных музик черниговских которые в реестр старшого брата их застают и з иных городов приходячих» на ярмарок «до жодних поборов меских потягать и кривды им чинить не важился» [10, арк. 31].

Діяльність більшості музичних цехів Північного Лівобережжя протягом другої половині XVII–XVIII ст. регламентувалась козацьким урядом. Козацька старшина серією універсалів всіляко намагалась запобігти втручання магістратів і ратуш у цехові справи, захищали права музик і заохочували їх до «допомоги церкві Божой». Корпорації музик відіграли позитивну роль у демократизації музичного мистецтва, формуванні музичної культури й поширенні музичної освіти серед населення Північного Лівобережжя.

Окрім взаємовигідних стосунків між представниками козацької старшини і цеховими ремісниками подекуди виникали конфлікти і суперечності. Так, характерним явищем у другій половині XVII–XVIII ст. були скарги цехів на представників козацької адміністрації, які, зловживаючи службовим становищем, безоплатно користувалися працею ремісників або не сплачували за одержаний товар. 23 березня 1660 р. чернігівським «майстровим людем всех цехов» було наказано «никому ничего, как на черниговского полковника, так и на иных людей ни на кого безденежно и без платежу ничего не делати, и никаких на себя ему, полковнику и казакам поборов и овощей с них не збирати и тем их не теснити» [3, с. 107]. У 1729 р.

в універсалі Д. Апостола зазначалось, що козацькі урядовці глухівських гончарів «посылают на работу... безденежно и (вони) неисходно за своїми харчами работают» [3, с. 109]. У 1730 р. члени Кролевецького ковальського цеху скаржились на місцеву старшину, яка змушувала «ремесла нашего ковалского бесплатно работать». Д. Апостол у відповідь заборонив старшині брати ковалів «на работу без платежа за оную належного» [3, с. 106]. Погарському сотнику у 1744 р. було суворо заборонено «на партикулярне работизны оного Погара цехових людей и других употреблять никто-б не дерзал» [7, с. 240]. Того ж таки 1744 р. на прохання стародубського війта, «чтоб на полковника и полковую старшину цеховіе ремесніе без денежной зарплаты никакой работизны не делали», Правління гетьманського уряду ухвалило «на партикулярнія же работизны оного города Стародуба цеховых людей и других употреблять никтоб не дерзал» [3, с. 106–107].

Ремісники часом змушені були виконувати усі забаганки козацької старшини не лише з примусу, але й під загрозою фізичної розправи. Так, олишівські міщани у 1765 р. скаржились гетьману, що «ныне же за наданем... Будлянскому... приезжая от дому его превосходительства подданные, первее, из нас некоторых знатнейших тех цехов причетников, нападая по улицам и тягая с домов наших... били до полусмерти, а потом и тех цехов скринки, в которых были знатне суммы денег – на погребение мертвых, на свечи цеховые и на проч., отбив церкви божіи, забрали, в обиду и разорение церквей божих и нас...» [8, с. 105].

Зі свого боку козацька старшина прагнула взяти під свою протекцію ремісників задля задоволення потреб власного господарства чи обслуговування війська. Так, гетьман І. Мазепа у 1704 р. взяв під свою протекцію слюсаря Олексія Лопату, якого було звільнено від цехових повинностей. У 1721 р. гетьман І. Скоропадський в універсалі чернігівському полковникові П. Полуботку застерігав: «поневаж пн Федор Лопата війт черниговский доносил нам з майстратом, что многие их меские люде

достатние и ремесники под протекцию розних панов удавшись, а иншие и зовсим им свою оседлость спровавши, живут свободо и жадних общенародних меских долегливостей не дознают» [4, с. 130].

Після подій Української національної революції середини XVII ст. юридичне оформлення діяльності корпорацій перебувало у компетенції козацької адміністрації. Потреба згуртованого захисту прав змушувала членів корпорацій маневрувати між органами міського самоврядування та козацькою старшиною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Hermaize O. Z arkhiva ukrainskoi muzyky. Chernihivskyi tsekh muzykantiv v XVIII st. *Muzyka: Misiachnyk muzychnoi kultury*. 1923. Ch. 6-7. S. 39.

2. Domanova H. Remisnychi tsekhy rannomodernoho Chernihova. *Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 1100-littiu pershoi litopysnoi zghadky pro Chernihiv*. Chernihiv: Redaktsiino-vydavnychiy kompleks «Desnianska pravda», 2007. S. 512–519.

3. Yershov A. Do istorii tsekhiv na Livoberezhzhi XVII–XVIII vv. *Zapysky Nizhynskoho Instytutu narodnoi osvity ta nauково-doslidchoi katedry istorii kultury y movy pry instytuti*. Nizhyn, 1926. Kn. VI. S.81–124.

4. Yershov A. Do istorii tsekhiv na Livoberezhzhi XVII–XVIII vv. *Zapysky Nizhynskoho instytutu narodnoi osvity ta nauково-doslidchoi katedry istorii kultury y movy pry instytuti*. Nizhyn, 1929. Kn. IX. S.123–136.

5. Istoria horodov y sel Ukraynskoi SSR: Chernyovskaia oblast / hl. red. P.T. Tronko. K.: Hlavnaia redaktsiia USE, 1983. 814 s.

6. Kopyy s podlynnykh unyversalov reimentarskykh y polkovnychykh dlia vsiakykh poriadkov y v zashchyschenye muzytskomu tsekhу Nezhynskomu dannykh. *NDVR (Nauково-doslidnyi viddil rukopysiv RDB)*. F. 159. D. 2588.

7. Lazarevskyi A. Opysanye Staroi Malorossyy. Materyaly dlia istoryy zaseleniya, zemlevladyeniya y upravleniya. K., 1888. T.1. Polk Starodubskyi. 470 s.
8. Lazarevskyi A. Opysanye Staroi Malorossyy. Materyaly dlia istoryy zaseleniya, zemlevladnyia y upravleniya. K., 1893. T. 2. Polk Nezhynskyi. 521 s.
9. Nakazy ot horodov Malorossyiskoi hubernyy. *Sbornyk imperatorskoho Russkoho istorycheskoho obshchestva*. SPb.: Typohrafiya Hlavnogo Upravleniya udelov, 1914. T. 144. S. 3–133.
10. Pryvylehyy remeslennykh tsekhov v Chernyhove (s 1627–1763 hod). *IRNBUV (Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho NAN Ukrainy)*. F. II. Spr. 22907. 43 ark.
11. Universalny Ivana Mazepy (1687–1709): u 2 ch. / uporiadnyk I. Butych. K.; L.: NTSh, 2002. Ch. I. 780 s.
12. Universalny Ivana Mazepy (1687–1709): u 2 ch / uporiadnyky I. Butych, V. Rynsevykh. K.; L.: NTSh, 2006. Ch. II. 798 s.